

landelijke overheid werden deze bedrijven geconfronteerd met de behoefte aan sociale interventie. In verschillende situaties waren deze bedrijven, die bovendien de middelen voorhanden hadden, de overheid net een stap voor omdat zij in hun lokale verhoudingen niet gehinderd werden door de dilemma's van collectieve actie die elders de ontwikkeling van de verzorgingsstaat compliceerden. Toch zou de verzorgingsstaat uiteindelijk verschillende bedrijfsvoorzieningen overbodig maken, paradoxaal genoeg door deze eerst te versterken (een dynamiek die samenhangt met professionalisering). Aangetoond is echter dat het begrip verzorgingsstaat meerdere wortels heeft en dat, zoals Stoop dat formuleert, de grenzen tussen bedrijf, staat en samenleving lang niet zo duidelijk vastliggen als in ons denken wel wordt verondersteld.

B. Reinalda

M. Morée, *'Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt'. Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu* (Dissertatie Leiden 1992; Utrecht: Jan van Arkel, 1992, 253 blz., ISBN 90 6224 168 9).

'Elke vrouw, die kinderen het leven geeft, heeft tegenover hen een verantwoordelijkheid op zich genomen, die door niets en niemand af te wentelen is', schreef de pedagoge en publiciste Ida Heijermans in 1918. Met deze zin gaf ze ook te kennen dat zij — en met haar toen de meeste Nederlanders — buitenshuis werken van moeders onvoorwaardelijk afkeurde. Tot ver in de jaren vijftig bleef dit het dominante standpunt. Vrouwen die desondanks — hetzij uit noodzaak, hetzij omdat ze in de gezinstak onvoldoende bevrediging vonden — het moederschap combineerden met beroepsarbeid, moesten op de een of andere manier met die norm in het reine zien te komen. Marjolein Morée vroeg aan ongeveer vijftig buitenshuis werkende moeders uit de jaren vijftig en zestig met uiteenlopende beroepen hoe ze dat deden. Ze vergeleek hun antwoorden met die van eenzelfde contingent vrouwen uit de jaren zeventig en tachtig, toen de maatschappelijke weerstand tegen de combinatie van beide taken sterk was afgenomen. Op de uitkomsten van dat onderzoek promoveerde zij in 1992 aan de Rijksuniversiteit Leiden.

De twee onderzoeksgroepen bleken verschillende strategieën te hanteren om de combinatie hanteerbaar te maken. Vrouwen uit de jaren vijftig en zestig, uit welke sociale klasse ook afkomstig, hadden vooral de neiging om zich voor hun keuze te verantwoorden. Zij beriepen zich vaak op altruïstische motieven om het buitenshuis werken te rechtvaardigen — het financiële belang van het gezin of hun onmisbaarheid voor de samenleving. Ook beklemtoonden zij met nadruk dat hun gezin er niet onder geleden had — 'mijn kinderen hebben er niets van gemerkt'. Vrouwen uit de jaren zeventig en tachtig maakten meer gebruik van strategieën die erop gericht waren problemen bij het realiseren van de combinatie op te lossen, bijvoorbeeld door met hun partners te gaan onderhandelen over het delen van de gezinstak.

Het definiëren van de problemen van buitenshuis werkende moeders in termen van strategieën — waarvoor Morée gebruik maakt van het begrip *coping* uit de sociale psychologie — wijst op een bepaalde invalshoek. In navolging van meer sociaal-wetenschappelijke onderzoek op het terrein van vrouwenstudies van de laatste jaren², benadert Morée haar onderwerp vanuit een machtsperspectief. Zij gaat ervan uit dat vrouwen als minder machtigen weliswaar meer plichten en minder rechten hebben dan mannen, maar dat de verhoudingen niet vastliggen. Binnen een bepaalde, tijd- en plaatsgebonden speelruimte valt met die plichten en rechten te schuiven. Via die invalshoek slaagt Morée erin een genuanceerd beeld te geven van de mogelijkheden en de beperkingen van buitenshuis werkende moeders in de periode na de tweede

wereldoorlog. Dank zij goedgekozen citaten, afkomstig uit de afgenomen interviews, is het boek bovendien leuk om te lezen.

Beschouwd als historische studie roept het proefschrift vragen op. Dat komt vooral doordat het onderzoek uitgaat van de veronderstelling dat de jaren zeventig een duidelijke breuk in het denken over buitenshuis werkende moeders te zien geven. Volgens mij is er eerder sprake geweest van een geleidelijke mentaliteitsverandering. Al in het midden van de jaren vijftig verscheen een levensbeschouwelijk breed gedragen publikatie³ — die Morée over het hoofd heeft gezien — waaruit blijkt dat ook toen al enigszins genuanceerd gedacht werd over werkende moeders. Die trend zette in de jaren zestig door, en kreeg met de opkomst van de vrouwenemancipatiebeweging van de jaren zeventig een extra impuls. Morée creëert dus met haar cesuur—vrouwen uit de jaren vijftig en zestig tegenover vrouwen uit de jaren zeventig en tachtig—een kunstmatige scheiding der geesten. Zij had er beter aan gedaan de strategieën van buitenshuis werkende moeders uit de jaren vijftig te vergelijken met die van de jaren tachtig, en de jaren zestig en zeventig als overgangperiode te beschouwen. De complexe historische werkelijkheid zou dan meer tot zijn recht zijn gekomen.

M. van Essen

1 *De Vrouw*, XXVI (1918) 5.

2 Te wijzen valt op het proefschrift van A. E. Komter, *De macht van de vanzelfsprekendheid in relaties tussen mannen en vrouwen* (Den Haag, 1985), dat in Nederland op dit terrein een doorbraak betekende.

3 *De arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin* (Nederlands gesprekscentrum XIII; (Kampen/Utrecht-Antwerpen/Den Haag, 1956).

P. J. A. Idenburg, Th. J. M. Ruigrok, e. a., *Commerciële omroep in Nederland 1951-1991. Van REM-eiland tot RTL4* (In de pers... I; 's-Gravenhage: SDU, 1991, 174 blz., f32,50, ISBN 90 399 0178 3); M. E. L. de Koning, F. M. Mijnlief, e. a., *Politiek in Nederland 1965-1975; Onlusten in Amsterdam 1965-1967* (In de pers... II; 's-Gravenhage: SDU, 1991, 156 blz., f32,50, ISBN 90 399 0179 1).

Bij de belangstelling voor opiniegeschiedenis past het verschijnen van de serie 'De visie van de pers op' (titelpagina) of 'In de pers...', zoals de reeks op de Franse pagina en het achterplat wordt aangeduid. De initiatiefnemers van de serie, verbonden of afgestudeerd aan de Rijksuniversiteit Leiden, hebben zich echter niet veel zorgen gemaakt over een verantwoording van hun gebruik van de krant als historische bron, al of niet in combinatie met andere bronnen. Uit het colofon blijkt dat 'als voornaamste bron' voor de serie gebruik is gemaakt van 'kranteknipsels, afkomstig van de afdeling pers- en tijdschriftendocumentatie van de Tweede Kamer der Staten-Generaal'. In het geval van deel 2 wordt bovendien verwezen naar 'de archieven van RTL4 en het commissariaat voor de media'. Men krijgt de indruk dat ook in deze vindplaatsen uitsluitend naar knipsels is gezocht: naar rapporten en archivalia wordt namelijk niet verwezen. De literatuuropgave in het eerste deel is beneden de maat (de ervoor gereserveerde pagina had best gevuld mogen worden).

In het woord vooraf van het eerste deel maakt Trouw-journalist en docent politiek en massacommunicatie aan de genoemde universiteit, Willem Breedveld, zich wel erg gemakkelijk van het selectieve gebruik van de krant als bron af. Hij schrijft slechts: 'Er valt over te redetwisten of dag- en weekbladen als secundewijzers van de geschiedenis wel zo'n getrouwe afspiegeling geven van de werkelijkheid. Immers, hun 'spiegelen' is vooral filteren, signalen